

DEFICITI I IZAZOVI POSTSOCIJALISTIČKE TRANSFORMACIJE U HRVATSKOJ

Proces postsocijalističke transformacije u Hrvatskoj prošao je kroz tri faze te dvije međufaze. Prva je *faza federalne transformacije* koja traje otprilike od 1988. do 90/91, neopravdano zanemarena u većini analitičkih prikaza hrvatske transformacije. Druga je *faza ortačkog kapitalizma i autoritarne demokracije* 1992-1999, dok je treća, još uvijek u toku, *faza demokratske i kapitalne konsolidacije* (od 2000. nadalje). *Prva međufaza je segmentacijska* (1990-1991) te označava prijelaz iz federalne u nezavisnu transformaciju, a druga je obilježena *krizom političko-ekonomskog modela 1990-ih* te stvaranjem pretpostavki za konsolidaciju kroz siječanske izbore 2000. Dok između faza postoje značajni elementi kontinuiteta, dotle su međufaze te u kojima dominiraju aspekti i sile diskontinuiteta – pokazat će se nikada u dovoljnoj mjeri da bi značile i prijelaz na sasvim novu transformacijsku stazu. Unatoč dramatičnim okolnostima sloma federalnih reformi i radikalnom rezu koji donosi samostalnost Hrvatske, elementi kontinuiteta (“ovisnosti o stazi”) su značajni, što se u većini analiza hrvatske postsocijalističke transformacije olako previđa. Oni su još izraženiji u trećoj fazi – unatoč političkoj retorici koja je dominirala izborima i očekivanjima početkom 2000.

Proces transformacije u bitnoj mjeri bio je dakle određen:

- Činjenicom da je svih pet novonastalih država nekoć dijelilo zajednički državni, institucionalni, ekonomsko-sistemske i političko-sistemske okvir koji je ujedno i okvir/kontekst prve transformacijske

faze te izvor ključnih ograničenja i specifičnih odrednica prvog transformacijskog “blueprinta” tadašnjih federalnih vlada (Mikulić, Marković) – npr. izbor modela privatizacije.

- Činjenicom da je i hrvatski proces i ekonomske i političke transformacije otpočeo još 1980-ih. Osobito će se ekonomske i institucionalne reforme posljednje federalne vlade pokazati značajnim izvorom utjecaja na buduće reformske poteze: i institucije, i očekivanja, ali i akteri hrvatske transformacije formiraju se i svoje ekonomske i političke strategije razvijaju još na terenu federalnih reformi i pripadajućih diskursa. Ako je ključni paradoks federalne transformacije - homogenizirajući ekonomski diskurs liberalizacije i privatizacije nasuprot segmentirajućem političkom diskursu nacionalne homogenizacije, teritorijalizacije, suvereniteta i pluralizacije - bio u korijenu njezina neuspjeha koji će rezultirati i njezinom segmentacijom u veći broj nezavisnih, treba istaknuti da će se upravo tada i tako razvijeni reformski diskursi u potpunosti realizirati na novouspostavljenim terenima novih država (o federalnoj transformaciji kao prvoj hrvatskoj više u: Bićanić and Franičević, 2003a; o neuspjehu federalne vidi: Mencinger, 2000).
- Samim procesom ekonomske i političke segmentacije i državnog osamostaljivanja koji je bitno utjecao na prioritete i poredak reformi, na troškove reformi, na selekciju aktera i strategija, ali i na reformski diskurs (liberalizam vs. nacionalizam):
 - s jedne strane izgradnja i obrana nacionalne države postaje apsolutnim prioritetom,
 - s druge strane međunarodno uvjetovanje postaje izrazitim obilježjem.

U kojoj mjeri je nasljeđe važno odredit će tek konteksti koji su različiti, akteri koji te kontekste interpretiraju, politike koje vode – kontingentnost je dakako svojstvena samom procesu. To će se pokazati i u neuspjehu konsolidacije modela 1990-ih, ali osobito u neuspjehu njegove radikalne promjene početkom 2000-ih. Umjesto toga, unatoč velikim očekivanjima dijela javnosti (“druge tranzicije”, “druge republike” i sl.), uslijedila je demokratska i kapitalaska konsolidacija u kojoj se stabiliziraju glavni rezultati i akteri 1990-ih: politički, ekonomski

i socijalni. Tako će “tajkuni” iz 1990-ih (oni koji su preživjeli slom “ortačkog kapitalizma”) u 2000-ima postati istinski i respektabilni šampioni nacionalnog kapitalizma, a tema “revizije privatizacije” naći će se na samoj margini. S druge strane, politički pokrovitelj modela 1990-ih – HDZ – postat će vladajuća stranka prodemokratske i proeuropske retorike pa i ambicija (što uključuje i jačanje legitimnosti unutar europske konzervativne desnice).

Hrvatska postsocijalistička transformacija odvija(la) se pod utjecajem triju paralelnih procesa: samog tranzicijskoga “nacrt” (liberalizacija, privatizacija, stabilizacija), izgradnje nacionalne države te, konačno, rata razdvajanja i razgraničenja. Upravo će ta jedinstvena kombinacija bitno utjecati na transformacijski put, ali i njegovu relativnu efikasnost. Upravo će ona biti izvorom najsnažnijih kontradikcija i nejasnoća. Kako mi ovdje nije namjera analitički rekonstruirati dinamiku hrvatske transformacije (više o tome u: Franičević and Bićanić, 2003a, te u Franičević, 2002), u nastavku ću se radije zadržati na komentiranju nekih temeljnih izazova i rezultata, i to kako s obzirom na akumulativnost tako i legitimnost novonastajućeg političko-ekonomskog poretka odnosno njegove institucionalne strukture. I jedna i druga, i akumulativnost i legitimnost, pokazuju se ne samo problematičnim već i izvorom ključnih tranzicijskih izazova i deficita – političkih, socijalnih i ekonomskih (više u: Franičević, 1996). Upravo će načini i uspjeh u njihovu razrješavanju bitno odrediti daljnje kretanje po usvojenoj transformacijskoj stazi, ali i moguće skretanje na neku drugu, alternativnu. Upravo u ovom kontekstu vjerodostojnost priključivanja Europskoj uniji mogla bi biti odlučujućom – i kao izvor transformacijskih “benchmarka” kojih se valja pridržavati i kao izvor specifičnih ograničenja s kojima se akteri suočavaju i koja reduciraju polje i izbor alternativa (Orenstein, 2002).

Dakle, prvo o izazovima – demokratizacije, rasta i proizvodnosti (akumulacije) te, konačno, legitimnosti.

Nema sumnje da je tranzicijski “nacrt” od početka bio zasnovan na visokom stupnju konsenzusa da je sadržaj “tranzicije” i demokratizacija političke oblasti i marketizacija i privatizacija ekonomske. Sukobi zastupnika “šok-terapije” i “gradualista” ne odnose se na gor-

nje ciljeve, već na strategije reformi koje njima vode. To u najvećoj mjeri vrijedi i za odnos tzv. “washingtonskog” prema “poslijewashingtonskom konsenzusu”. Kada je o demokratskoj tranziciji u Hrvatskoj riječ, čini se da je ona uvelike bila završena već 1990-ih ako je riječ o konstitucionalnom utemeljenju i institucionalizaciji. To se pak ne bi moglo kazati i za demokratsku konsolidaciju (vidi Kasapović, 1996. i 2000; Čular, 2000). Koliko god je treća transformacijska faza donijela značajan napredak te ostvarila prijelaz iz sustava autoritarne demokracije u sustav bi/višepolarne parlamentarne demokracije te unatoč činjenici da je potencijal autoritarne i nedemokratske regresije u Hrvatskoj znatno smanjen (zahvaljujući i tome što je sam HDZ iskorištio ponuđeni prostor za vlastitu transformaciju čiji su stvarni dosezi još nejasni), isto tako nema sumnje da su danas još uvijek prisutni značajni demokratski deficiti kao i deficiti i propusti pravne države. U kontekstu u kojem potencijal radikalne nacionalističke i ksenofobične mobilizacije još uvijek nije iscrpljen (a s druge je strane: niz otvorenih ekonomskih i socijalnih pitanja, gubitničke grupe u društvu, gubitničke regije), o nepovratnoj konsolidaciji može se ipak činiti preuranjenim govoriti.

To prije što je (ali i u čitavoj jugoistočnoj Evropi) još uvijek prisutna i uznemirujuće visoka razina nepovjerenja u demokratske institucije (npr. IDEA, 2002) te dominira partitokratska redukcija političke oblasti, praćena niskom razinom političke participacije javnosti kojoj medijska otvorenost ni izdaleka ne može biti adekvatnim supstitutom. Upravo stoga što potencijal radikalnih osporavanja nije iscrpljen, čini se da bi vjerodostojnost procesa pridruživanja Hrvatske EU mogla bitno utjecati i na njihovu ponudu i na diskurs (unutar ili s onu stranu demokratskih “pravila igre”).

U kojoj će mjeri demokratski deficiti hrvatskog društva postati i izvorom mogućih prijetnji samoj demokratskoj transformaciji, u najvećoj (naravno ne – i isključivoj) mjeri ovisit će ipak o sposobnostima razrješavanja dvaju fundamentalnih ali i blisko povezanih izazova: rasta i legitimnosti.

Izazovi rasta

Kada je o rastu riječ, zapazimo, prvo, da *dugi pogled unazad* pokazuje dvije izgubljene decenije rasta (1980-te i 1990-te), na tri snažna šoka (rat, raspad internog tržišta Jugoslavije i eksternih trgovinskih veza sa zemljama COMECON-a te, treće, sama tranzicija – liberalizacija, privatizacija i stabilizacija), na neuspjeh u doseganju predtranzicijske razine GDP-a, na snažnu deindustrijalizaciju i masovno smanjenje zaposlenosti, praćeno snažnim porastom broja (i stope) ovisnog stanovništva o onima koji rade.

Kraći pak pogled unazad pokazuje i jedan relativno dobar decenij (od 1995. do 2004) u kojem Hrvatska ubire “dividendu mira” i postignute ekonomske stabilnosti, u kojoj samo 1998. godina (sloma ortačkog kapitalizma) odstupa od fundamentalnog trenda koji Hrvatsku ne smješta na samo tranzicijsko začelje postsocijalističkih zemalja kao što bi se moglo očekivati čitanjem brojnih radova i javnih istupa unutar popularnih “krizoloških” diskursa, već ju štoviše približava bliže “sjevernom pojasu zemalja”, što jasno pokazuju tranzicijski indikatori EBRD-a. Ali pokazuju i stanovitu ambivalentnost, budući da se i u nizu indikatora (tipično, riječ je o reformama “druge generacije”) Hrvatska još uvijek pokazuje i kao zemlja koja je čvrsto na “južnoj stazi”, k tomu i njezin (regionalni) lider. U toj specifičnosti hrvatskog transformacijskog identiteta neki će jedino vidjeti “zlu kob” (ili uteg) Balkana, a drugi će ukazati i na prilike koje se Hrvatskoj takvim pozicioniranjem pružaju u procesu europeizacije čitave regije.

Gdje je, dakle, Hrvatska danas? Na “sjevernoj stazi” i ili na “južnoj”, ili između? Uspjeh ili neuspjeh? Dok je jednako plauzibilno moguće tvrditi da je čaša polupuna (stabilnost tečaja i cijena, rast GDP-a, rast FDI, rastuće nadnice, padajuće kamatne stope, rastuća proizvodnost, blago smanjenje nezaposlenosti, sužavanje neslužbene ekonomije), ali i da je poluprazna (visoka nezaposlenost, niska zaposlenost; trgovinski deficit, nedostatak izvozne konkurentnosti; fiskalni deficit, velika država niske vjerodostojnosti, visoki inozemni dug), dotle nema sumnje da su u pozadini te ambivalentnosti nesumnjivi i trajni deficiti koji upućuju na fundamentalne propuste,

teškoće i neizvjesnosti na stazi, po mnogo čemu nezadovoljavajućeg, ekonomskog rasta. Riječ je osobito o deficitu zapošljavanja, fiskalnom deficitu, vanjskotrgovinskom deficitu, investicijskom deficitu (deficitu štednje) te, konačno, deficitu poduzetništva. Indikatori su oni fundamentalnih neuspjeha: restrukturiranja, konkurentnosti, države. Oni upućuju na problematičnu strukturu poticaja, ali i na propuste politike (više u: Franičević i Bićanić, 2003).

Deficit zapošljavanja nesumnjivo je najdramatičniji izraz hrvatskog razvojnog neuspjeha. Dok je, naime, ogroman porast nezaposlenosti s razlogom izvorom osobite zabrinutosti i politike i javnosti, i obitelji i pojedinaca, preokupiranost njome možda skreće pažnju s ključnog neuspjeha i problema: niskog kapaciteta generiranja nove zaposlenosti. Taj deficit izravno upućuje i na deficit poduzetništva, ali i na prepreke s kojima se ono suočava. Ali i upućuje na fiskalni deficit – bez državnog zapošljavanja (u velikoj državi) i mekih budžetskih ograničenja (praćenih visokom razinom subvencioniranja) deficit zapošljavanja bio bi još izrazitiji!

Fiskalni deficit druga je trajna odlika hrvatske transformacije. Velika i skupa, ali slaba i neefikasna država, k tome izrazito obvezana prema brojnim društvenim grupama i “klijentelama”, ne čini se održivom u dugom roku (na neodrživost sadašnje razine rashoda i deficita upozoravaju Vidovic and Gligorov, 2004). Dok taj deficit izravno upućuje na duboke strukturne probleme i države i ekonomije i društva, on ima i dodatnu dimenziju: implicitan mu je deficit legitimnosti. Višegodišnji rast probleme čini donekle podnošljivijim, ističu Vidovic i Gligorov, ali njegovo moguće opadanje te neuspjeh u podizanju efikasnosti i produktivnosti ekonomije mogao bi rezultirati i “fiskalnom krizom države” (O’Connor, 1973) te slomom vjerodostojnosti ispunjavanja legitimnih obveza i očekivanja. U takvom kontekstu moguće je i masovnije uskraćivanje legitimnosti transformacijske staze po kojoj se Hrvatska kreće već petnaest godina. Pritisak na duboke fiskalne reforme je ogroman. Dostizanjem granice vanjskog zaduživanja on je samo veći i urgentniji. Reforme se dakako odnose i na institucije i sposobnosti javnog upravljanja (što bi trebalo smanjiti troškove same države, a podići efikasnost i korisnost države za

građane). Upitno je, međutim, hoće li u političkom procesu biti nađeni primjereni odgovori na fundamentalna pitanja i efikasnosti i pravednosti koja su takvim reformama inherentna. Uz to: ekonomski rast praćen porastom produktivnosti nesumnjivo je ambijent u kojem su tegobne reforme lakše izvedive, ali, paradoksalno, i lakše odgodive! To upućuje na oprez: Hrvatska bi i duže mogla ostati zemlja velike i skupe, neefikasne države, ekonomski neizrazito uspješna, ali ne i sasvim neuspješna! Neki bi to mogli nazvati “osrednjošću”, drugi «second-best» solucijom.

Vanjskotrgovinski deficit izražava dva ključna neuspjeha. Jedan je neuspjeh dubinskog restrukturiranja hrvatske ekonomije koji vodi inferiornoj konkurentnosti: u uvjetima sve veće osporivosti izvoznih tržišta od strane konkurenata ona vodi neuspjehu u porastu izvoza te vodi smanjenju tržišnog udjela (npr. na tržištu EU). Izvozom dominiraju radnointenzivne industrije, proizvodi nižeg stupnja prerade i male dodane vrijednosti. Rastući tehnološki jaz, deindustrijalizacija, nedostatak izvozno orijentiranih FDI upućuju na kompleksne izazove tehnološke obnove i uzdizanja, akumulacije ljudskog kapitala, ali i specifičnih pro-poduzetničkih politika (više u: Franičević and Jurčić, 2001; vidi i Vidovic and Gligorov, 2004). One uključuju i razvoj dinamičnog sektora malih i srednjih poduzeća kao pretpostavku izgradnje konkurentskih sposobnosti industrija i regija, ali i smanjenja visoke uvozne ovisnosti hrvatskog izvoza (na što upozorava i Miha-ljek, 2003). Drugi je neuspjeh institucija i politike: struktura poticaja koja veću premiju daje uvozu za (osobnu) potrošnju negoli inovacijama za izvoz, ali i mogući negativni utjecaj tečajne politike na konkurentnost te zaoštrene dileme vezane uz nastavljanje dosadašnje politike stabilnosti tečaja.

Deficit investicija blisko je povezan s gornjim: on se odnosi na razinu i na izvore. Problematična je razina jer ne osigurava brz ekonomski rast i dostizanje, ispod je razine većine naprednijih tranzicijskih zemalja, ali i struktura (ne osigurava dinamičko restrukturiranje i podizanje tehnološke spremnosti i izvozne konkurentnosti), kao i nosioci (država, infrastrukturne investicije, niske privatne investicije) – ukratko ne osigurava moderni “ekonomski rast” (Bičanić, 2003).

Druga strana je relativno još niža štednja, što vodi deficitu od otprilike 6% u periodu 1995-2001. (Mihaljek, 2003). Ovo posljednje otvara pitanje same strukture poticaja, nedostajućih ili nerazvijenih tržišta, ali i promašenih politika države (srećom postoje i reforme koje potiču domaću štednju – npr. mirovinska i sustav stambene štednje), ali i jaza financiranja dane razine investicija, što s obzirom na dosegnutu razinu vanjske zaduženosti otvara i pitanje daljnje održivosti i postojeće razine investicija, ali i ekonomskog rasta.

Deficit poduzetništva dvojak je: s jedne strane riječ je (unatoč nizu dobrih primjera) o još uvijek nezadovoljavajućoj razini unutrašnjeg restrukturiranja niza privatiziranih poduzeća ili pak onih koja su još uvijek u dominantno državnom vlasništvu. Ona upozorava i na problematičnost selekcije vlasnika, na problematične kapacitete upravljačkih grupa u nizu poduzeća, ali i na institucionalne uvjete koji još uvijek u nedovoljnoj mjeri generiraju pritisak na dinamičko i ofenzivno restrukturiranje unutrašnjim poduzetništvom (koje se ne svodi na puko “rezanje troškova” prvenstveno otpuštanjem radne snage). S druge strane, među novoosnovanim poduzećima pretežu i nadalje poduzeća koja nisu okrenuta rastu, novom zapošljavanju i inovacijama (više u: GEM, 2003, i Reynolds, 2004) – posljedica je relativni neuspjeh tih poduzeća da apsorbiraju viškove radne snage iz bivšeg društvenog sektora. K tome, unatoč dramatičnom porastu broja malih poduzeća 1990-ih, treba uočiti: prvo, da je taj broj počeo stagnirati krajem 90-ih, pa i opadati uz tek djelomični oporavak posljednjih godina te, drugo, da je “gustoća” u odnosu na broj stanovnika još daleko ispod one u razvijenijim zemljama Europe (OECD, 2003) te, treće, da proces restrukturiranja velikih i rasta malih nije ni izbliza realizirao sve mogućnosti koje dolaze iz strateškog umrežavanja, izgradnje lanaca opskrbe i drugih industrijskih strategija koje sinergistički vode podizanju granskih i/ili regionalnih konkurentskih prednosti.

Svi ti deficiti indikatori su fundamentalnih propusta i teško savladivih teškoća restrukturiranja, konkurentnosti i države, ali upozoravaju i na problematičnu strukturu poticaja koja utječe na ponašanje i odluke aktera (npr. proizvodno vs. neproizvodno poduzetništvo; imitacija vs. inovacija; potrošnja vs. štednja, formalnost vs. neformalnost itd.), kao

i na promašaje politike. *Restrukturiranje* se (cum pretvorba i privatizacija) ograničava na defenzivne mjere redukcije, u prvom redu zaposlenosti, kapaciteta i outputa u većini privrednih grana. Deficit ofenzivnog (poduzetničkog) restrukturiranja (novi proizvodi, nove tehnologije, nova tržišta, nova organizacija i firme i grane i lanaca opskrbe) te izraziti manjak novoosnovanih poduzeća usmjerenih rastu i inovacijama jedan su od bitnih razloga *gubitka konkurentnosti* u uvjetima visoke osporivosti pozicije koje su hrvatska poduzeća i roba uživali na svojim glavnim tržištima. Visoki troškovi, u čemu i skupa država ima znatan doprinos, drugi je razlog. Promašaji politike su treći. Velika, ali slaba država uteg je konkurentnosti, ali i izvorom, poradi niske institucionalne i pravne vjerodostojnosti, značajne neizvjesnosti – i za poduzeća i za građane.

Kraći pogled kao polaznu točku uzima 1995. kada rat i dominaciju rata i nad državom i društvom zamjenjuju mir i stabilnost. Gotovo decenij rasta (uz recesiju 1999) u usporedbi s drugim tranzicijskim zemljama daleko je od zanemarujućeg. Daje li razloga i za visoka očekivanja? Zapazimo, prvo, dostizanje je daleko (pogotovo “realno”; vidi više u: Bićanić, 2003. te u ovom zborniku), održivost i postojećeg trenda je upitna (rast nije “moderan” , opet Bićanić, već zasnovan na državnim investicijama u infrastrukturu, koje su ograničena domašaja, te na strukturi poticaja koja ohrabruje osobnu potrošnju). Izazovi rasta, uz fundamentalne deficite o kojima sam govorio, postaju još kompleksnijima ako je riječ o promjeni staze rasta – sa sadašnje na još višu. S druge strane, upravo takav prijelaz jedino može dati vjerodostojnost legitimnim očekivanjima sudionika transformacijskog procesa, osobito onim intergeneracijskim i interregionalnim. On pak iziskuje odgovor na neka fundamentalna pitanja koja su u temelju svake politike koja smjera ubrzanom rastu.

Prvo je: Može li se vjerovati tržištu? Vjerovati znači: nastaviti s reformama i politikama koje se potpuno oslanjaju na “nevidljivu ruku” tržišta i pretpostavljenu racionalnost i motivaciju aktera uz daljnje smanjivanje i veličine i uloge države koja se svodi na “regulatornu državu”. S druge strane, teški strukturni problemi i deficiti, brojni razvojni neuspjesi, ne upućuju li oni i na mogući drugačiji diskurs –

“razvojni” - u kojem će država imati mnogo aktivniju ulogu? Dilema liberalizacije nije, međutim, jednostavna. S jedne strane, daljnja liberalizacija je vjerojatno jedini mogući odgovor na imanentne i kontingentne propuste države, na propuste restrukturiranja i poduzetništva, ona vodi povećanom rivalitetu u ekonomiji te stvara snažne pritiske na dostizanje konkurentnosti. S druge strane, nesumnjivo je da su propusti tržišta važni – i to ne samo oni “klasični” već, barem jednako važno, oni koji su imanentni samom procesu “poduzetničkog otkrivanja” gdje država (kao što to pokazuju Hausmann and Rodrik, 2002) može odigrati olakšavajuću, pa i osposobljavajuću ulogu. Pitanje je, međutim, ima li hrvatska država kapacitete i sposobnosti vođenja takvih politika čija su druga strana: ugrađeni poticaji za traganje za rentama, kronizam, klijentelizam, korupcija, meko budžetsko ograničenje itd.

Druga je dilema poduzetništva: Možemo li se pouzdati u nove vlasnike? Unatoč dubokoj promjeni koju je u strukturi hrvatskog gospodarstva donijela istinska eksplozija poduzetništva 1990-ih (također krajem 1990-ih došla svom kraju) kroz osnivanje novih poduzeća, treba naglasiti da neuspjeh malih poduzeća da generiraju novu zaposlenost u mjeri koja bi vodila istinskom smanjenju nezaposlenosti te dinamičnom porastu zaposlenost upozoravaju na to da su brojni problemi koji negativno utječu (a) na selekciju poduzetnika (većinom su to poduzetnici “preživljavanja” i osobne autonomije, neorijentirani rastu i inovacijama, znatno su manje prisutni poduzetnici rasta); (b) na strukturu poticaja (koja nagrađuje snalaženja, nudi rente i mami na korupciju te održivost čini mogućom često jedino u svezi s neformalnošću) čije značenje s razlogom naglašavaju i Baumol i North (Baumol, 1990; North, 1990) te (c) poduzetnike suočavaju još uvijek sa značajnim preprekama (ulazu, rastu i izlazu) – od financijskih, preko institucionalno-regulatornih, do socijalnih (niska legitimnost poduzetništva) (vidi OECD, 2003). Ni *struktura vlasnika i menadžera* privatiziranih društvenih poduzeća, kakva se formirala kroz privatizacijske procese uza sve njihove patologije, ne jamči u još prevelikom broju poduzeća visoku razinu dinamičnog unutrašnjeg poduzetništva – što samo zaoštrava i pitanja korporativnog upravljanja, ali i efi-

kasnosti tržišta vlasničke kontrole. K tome, informacijski problemi i nesavršenosti, značajna postkontraktualna neizvjesnost te još uvijek nedovoljno razvijena ili nedostajuća tržišta (npr. u oblasti financiranja) rezultiraju neizvjesnošću koja je osobito otežavajuća okolnost za mala a inovativna poduzeća koja bi htjela rasti (npr. nerazvijenost institucija “rizičnog” kapitala).

Treća je dilema države: Možemo li se pouzdati u državu koju odlikuju permanentni (i teško održivi) fiskalni deficiti, ali, barem jednako važno, i institucionalni deficiti? Uz to i deficiti stručnosti, što sve zajedno upućuje na nizak kapacitet provođenja politike. U tom kontekstu treba dakako razmatrati i mogućnosti hrvatske “razvojne države” (više u: Franičević, 2003) da vođenjem neortodoksnih politika “gurne” ekonomiju na stazu bržeg rasta na kojoj će i ostati. Rodrik (2003), ne slučajno, upozorava na to koliko je lakše pokrenuti rast (kick-start) negoli ga održati. Dok su argumenti protiv robovanja tijesnoj košulji “washingtonskog konsenzusa” nesumnjivo plauzibilni, njegove alternative svoju plauzibilnost moraju dokazati u kontekstu obilježenom jedinstvenom (kontingentnom) kombinacijom dubokih strukturnih problema (upućuju na nužnost reformi i zaokreta u politici) i institucionalnih deficita i nevjerodostojnosti. Za Hrvatsku “otkrivanje rasta” (što nesumnjivo pripada poduzetnicima, ali daje i prostora državi) znači i “otkrivanje institucija”, dakle svojevrсно institucionalno poduzetništvo, čime je i bliža i dalja prošlost prebogata, ali i primjerima katastrofalnih promašaja institucionalnih inovatora.

Izazovi, dileme i neizvjesnosti na putu otkrivanja hrvatske staze rasta neosporno su golemi. Brojni su oni koji sumnjaju u postojanje čarobnog štapića u rukama benevolentne države, ali su i skeptični kada je riječ o prepuštanju tržišnom automatizmu. Ako su poduzetnici ti koji otkrivaju rast, ako ih država u tome ne može vjerodostojno supstituirati (osobito ne u suvremenom globalizacijskom kontekstu), može li im u tome pomoći? Odgovor je na načelnoj razini pozitivan (Hausmann and Rodrik, 2002): ako je otkrivanje rasta evolutivni proces učenja i selekcije, ako je u njemu gdjekad prisutan i slučaj pa i puka sreća, dobra je okolnost da inteligentnim politikama (pažljivim balansiranjem između “mrkve” i “štapa”) država može tom traganju

i učenju, pa čak i slučaju i sreći, pomoći. S druge strane: ako su mrkva i štap u rukama nekompetentne, nevjerodostojne i korupciji sklone administracije – onda je bolje da su ruke sasvim prazne. Hoće li očekivanja koje i poduzetnici i građani gaje u odnosu prema državi biti i ispunjena, ovisit će u najvećoj mjeri o najtežoj od svih reformi: reformi same države! Nažalost, potencijalni reformatori (politički poduzetnici) prebrzo otkriju, čim se nađu na vlasti ili blizu nje, lakoću statusa quo, ali i privlačnost tržišta renti.

Izazovi legitimnosti

Izazovi legitimnosti postsocijalističke akumulacije kapitala i raspodjele njezinih pretpostavki i rezultata nisu ništa manji ni kompleksniji. Zahtjevi ekonomskog rasta mogu se lako naći u suprotnosti s potrebom novouspostavljenog političko-ekonomskog poretka da osigura legitimnost.

Kako je već načelno upitna sveza tržišta i demokracije, onda je očekivati da je na postsocijalističkom terenu dramatičnih ekonomskih i socijalnih realokacija i redistribucija još upitnija konsolidacija podrške za projekt transformacije koji se zasniva na toj svezi. Trivijalno je, ali važno: demokratska konstitucija, ma koliko nesavršena, pruža teren za legitimna osporavanja same tranzicije – i pretpostavki (privatizacija, liberalizacija) i rezultata (podjele imovina i dohodaka, ali i društvenih prigoda i očekivanja, na primjer.) Dok do gubitničkog “revolta odozdo”, koji bi osporio legitimnost same transformacije i pripadajućih joj reformi, nije došlo (unatoč očekivanjima niza komentatora ranih 1990-ih te unatoč žestokom kontestiranju privatizacije krajem 90-ih u Hrvatskoj) ni u Hrvatskoj, kao ni u drugim europskim tranzicijskim zemljama (Orenstein, 2002), pitanje je u kojoj je mjeri hrvatski reformski put obilježen “kletvom pobjednika” koja vodi sindromu “zaustavljenih reformi” (Hellman, 1998). Pokazuje se u nizu zemalja da pobjednici, štiteći svoje probitke i rente, svoje interese u održanje statusa quo, onemogućuju društvenoblagotvorne politike i reforme te “zarobljavaju državu”. Komparativna istraživanja

Svjetske banke o “zarobljavanju države”, ali i anegdotalni dokazi, upozoravaju na moguću dubinu problema i u Hrvatskoj. (Nešto od toga dade se naslutiti i u kontroverzijama oko politike tečaja, na primjer.) To prije što ni koalicijska vlada, unatoč obećanjima, nije izvršila radikalni rez s klijentelističkim modelom politike, kojem je i sadašnja stranka na vlasti bila uporištem 1990-ih.

Ako se izostanak ozbiljnijih osporavanja legitimnosti same transformacije može uzeti i kao dokaz njezine svojevrsne konsolidacije (u očima optimista: ireverzibilne) – ostaju i razlozi za oprez. Oprezniji će upozoriti: (1) na nedostatak i nevjerodostojnost radikalnih alternativa, što, međutim, može biti samo znak jaza u političkoj ponudi koji će eventualno i naći svoje poduzetnike; (2) na neupitnost transformacijskog diskursa, koja, međutim, nije bezuvjetna, te (3) na bitni moment: vjerodostojnost europske integracije koja je sve veća, ali ne i apsolutna.

Znači li, međutim, hrvatska politička pa i europska konsolidacija i konsolidaciju društva u kojem “pobjednici uzimaju sve” (Hellman, 1998)? Razlozi za optimizam ovdje su daleko manji. Upitna je “moralna ekonomija” hrvatske tranzicije (Franičević, 2002), upitan je odnos dobitnika i gubitnika u ovoj “velikoj transformaciji”, upitna je raspodjela dobitaka/gubitaka kao i raspodjela očekivanja (optimizam/pesimizam). Izdvojit ću tri pitanja: sva tri upozoravaju na potencijalni deficit legitimnosti i golem pritisak na porast produktivnosti danas dominantno privatizirane hrvatske ekonomije. Riječ je pitanjima kompenzacije gubitnika, siromaštvu i ovisnosti.

To da je samoj postsocijalističkoj transformaciji inherentno da ima dobitnike i gubitnike nije samo po sebi sporno. Štoviše, moglo bi se kazati da je porast nejednakosti (uzrokovan privatizacijom i liberalizacijom) imanentan samom procesu te utoliko i neizbježan, ali i nužan (uspjeh tržišnog društva počiva i na nagrađivanju poduzetničkog uspjeha, ali i na ulaganju u ljudski kapital: i jedno i drugo važnim je izvorom porasta nejednakosti u tranzicijskim zemljama, Milanović, 1999; Bićanić and Franičević, 2003b). Pitanje je, međutim, je li doprinos dobitnika društvenom blagostanju takav da *kompenzaciju gubitnika* čini vjerodostojnom ili ne. Mogu li gubitnici očekivati da

će novi vlasnici i korporacijski upravljači generirati takav porast efikasnosti i blagostanja u kojem će, makar intergeneracijski, kompenzacija biti moguća? Drugim riječima, za gubitnike se postavlja jednostavno pitanje: Je li tranzicija vrijedna (mnogima: nametnute) žrtve? Hoće li barem djeca, ako ne ona, a onda unuci, moći živjeti bolje i s razlogom gajiti visoka očekivanja, koja su danas mnogima uskraćena? Vjerodostojnost kompenzacije, naravno, ovisi o ekonomskom rastu i njegovu karakteru (pitanje rasta proizvodnosti), što sa svoje strane vodi dodatnom pritisku na favoriziranje akumulacije kapitala, a to uključuje i pritisak na žrtvovanje današnje potrošnje – osobito akutno u uvjetima iscrpljivanja modela rasta koji se hrani inozemnom štednjom. Za hrvatske političko-ekonomske elite to se može pokazati golemim iskušenjem.

Siromaštvo u Hrvatskoj, mjeri li se međunarodnom ili nacionalnom crtom siromaštva, ne čini se dramatičnim kao što ni njegova distribucija (pretežno stariji, umirovljenici, seljaci, podobrazovani) ne upućuje na značajni potencijal političkog osporavanja koje bi u središtu imalo samo siromaštvo. Ali, paradoksalno visoka razina subjektivnog siromaštva u Hrvatskoj (ogroman je još uvijek postotak onih koji sebe vide siromašni(ji)ma te smatraju da žive lošije nego prije – vidi World Bank, 2000; UNDP, 2003), uz istovremeno visoke razine pesimizma i nepovjerenja u institucije demokracije i pravne države (IDEA, 2002; Krastev, 2002), upozoravaju na značaj konteksta u kojem se formiraju percepcije pojedinaca o njihovu položaju i izgledima u društvu, ekonomskoj i socijalnoj sigurnosti. A taj je kontekst obilježen značajnim *porastom nejednakosti* (relativna vrednovanja su važna – subjektivno blagostanje implicira relativne usporedbe s drugim ljudima, ali i s vlastitom prošlošću te drugih ljudi - više o tome u: Bićanić and Franičević, 2003b; Ravallion and Lokshin, 1999); *porastom nezivjesnosti* (dok je jučer bilo sigurnije, sutra je izvor strahova od događaja od kojih vjerodostojnog osiguranja nema – nezaposlenost, siromaštvo, bolest, ali ne i liječenje, podobrazovanje mojeg djeteta, ali ne i susjedovog itd.) te, generalno, *socijalnom restrukturacijom* o kojoj znamo premalo (što se desilo s pojedinim društvenim skupinama, svjedočimo li “ispražnjavanju sredine” - samo su neka od pitanja

kojima slutimo važnost, ali pravih odgovora na njih nema) praćenom istinskom dramom čitavih regija.

Konačno, Hrvatska se dramatičnom brzinom transformirala u zemlju neobično visoke stope *ovisnog stanovništva* (stanovništva koje ovisi o produktivnosti onih koji rade). Dok je sasvim realno očekivati da je riječ o trajnoj pojavi - i ogromnog broja umirovljenika u odnosu prema zaposlenima, ali i nezaposlenih koji postaju u sve većoj mjeri "neupošljivima" - dotle je vjerodostojnost osiguranja i jednih i drugih niska ako se ekonomski rast neće osloniti na značajan porast proizvodnosti onih koji rade.

I ove i niz drugih činjenica (koje su dijelom i posljedica klijentelističkog modela politike, čiji su se troškovi odbacivanja, naravno: politički, pokazali prohibitivnim za one na vlasti) - upućuju na goleme pritiske na legitimacijske rashode države, dok visoki fiskalni deficit upućuje na njihovu upitnu održivost. Je li, osobito u kontekstu potencijalne "fiskalne krize države", moguće radikalno osporavanje hrvatske transformacijske staze i rezultata, je li moguća masovna uskrata njihovoj legitimnosti?

Koliko god pozitivni procesi europske integracije nagovještavali relativno komfornu sliku hrvatske europske budućnosti, izazovi koje i pred državu i pred društvo postavljaju aktualni i potencijalni deficiti i ekonomskog rasta i legitimnosti čine se prevelikima, a da bismo ih olako zanemarili. Konačno, EU već poznaje slučajeve relativnog neuspjeha i ne daje garancije (mimo lokalnog, nacionalnog kapaciteta (p)održavanja rasta) da će taj neuspjeh sam po sebi nestati samo zahvaljujući članstvu. Širenjem EU i porastom svakovrsnih asimetrija kapacitet same Unije da svojim resursima i politikama osigura uspjeh nekoj od novih članica samo se smanjuje, pa tome treba prilagoditi i očekivanja, ali i politike.

Prijeti li, dakle, Hrvatskoj da upadne u razvojnu, ali i socijalnu zamku? Pitanje je na mjestu jer niti jedan modernizacijski pokušaj, ni rani kapitalistički, ni socijalistički, ali zasad ni postsocijalistički nije uspio u dostizanju europskog centra. Što je potrebno da se to izmijeni?

Za državu to prvenstveno znači razriješiti dileme i pritiske i razvojne i socijalne države u kontekstu u kojem država nije jedno-

stavno rješenje problema, već je i sama problem s kojim se treba suočiti (prevelika je, neefikasna i nevjerođostojna). Odgovor na njih, eminentno politički posredovan, ne mora nužno biti i optimalan: nema nikakve garancije da će hrvatska država naći oblike djelovanja i institucije koje će trajnije osigurati i efikasnost i pravednost, i akumulativnost i legitimnost. Kao što nema nikakve garancije da će hrvatsko društvo ikada na izazov “dobrog društva” (što ono danas za većinu građana nije) odgovoriti i njegovom vizijom i konsenzusom koje njegovo ostvarenje predmnijeva. Jedno od ključnih ograničenja u tome može se pokazati i ono koje proizlazi iz neupitnog prihvaćanja globalnog tranzicijskog diskursa koji svojom reduciranošću i aksiomatičnošću bitno otežava stvaranje vizije u kojoj će i jezik “socijalnog” dobiti svoje puno mjesto.

Hrvatski transformacijski identitet ne formira se dakako samo u opreci spram globalizirajućih tranzicijskih (npr. washingtonski, post-washingtonski, eberdeovski) diskursa već i s obzirom na iskušnja i pritiske etatizma i apsoluta nacionalnog suvereniteta: principa koji su bitno odredili hrvatsku transformacijsku stazu u prijelazu iz federalne u nezavisnu transformaciju. Iskušnja i političkog ekonomskog nacionalizma prevelika su da bi bila olako zanemarena. Utoliko je daljnja europeizacija (ne samo ona formalna) imperativ ukoliko će transformacijski projekt liberalne i demokratske, socijalne i pravedne Hrvatske ikada uspjeti.

Dakle, što je i gdje je Hrvatska danas? Ako su pitanja poput: uspjeh ili promašaj?, na “sjevernoj” ili “južnoj” stazi?; Srednja Europa, Balkan ili “bivša YU”? - i dalje otvorena, nema sumnje da se u bitnome proces transformacije čini ireverzibilnim (politički, ekonomski i socijalno). Ali ireverzibilnost ne jamči i uspjeh: duboki su strukturni problemi, velike su neizvjesnosti kao što su velike mogućnosti i brojne potencijalne prilike. Kako ih prepoznati, kako ih iskoristiti?

Literatura

Baumol, William J.(1990). Entrepreneurship: productive, unproductive, and destructive, *Journal of Political Economy*, 98 (5), Part 1, October 1990.

- Bićanić, Ivo (2003). Growth Factors and Convergence Prospects of Southeast European Economies, in Franičević, Vojmir and Kimura, Hiroshi (eds.) (2003), *Globalization, Democratization and Development: European and Japanese Views of Change in South East Europe*, Zagreb: MASMEDIA, in association with The Vienna Institute for International Economic Studies (WIIW)
- Bićanić, Ivo and Franičević, Vojmir (2003a). Understanding Reform: The Case of Croatia, Global Development Network Workshop "Understanding Reform in Southeast Europe", November, 22, 2003, Vienna: The Vienna Institute for International Economic Studies, Mimeo, 1-43.
- Bićanić, Ivo and Franičević, Vojmir (2003b). The Poor, Excluded and Transition Losers in Southeast European Transition Economies: Explaining a Paradox, paper presented at the Conference "Poverty in the Mediterranean Area", CROP (International Social Science Council) and Democritus University of Thrace, Komotini, 13-15 June, mimeo pp. 1-38.
- Čular, Goran (2000). Political Development in Croatia 1990-2000: Fast Transition – Postponed Consolidation, *Politička misao*, 37 (5): 30-46.
- Franičević, Vojmir (1996). The Trade-Off : Problems of Accumulation and Legitimation of Emerging Capitalism, in: J. Hersh and J. D. Schmidt (1996)(eds.), *The Aftermath of "Real Existing Socialism" in Eastern Europe, Vol. 1* (London: Macmillan)
- Franičević, Vojmir (2002). Politička i moralna ekonomija hrvatske tranzicije, *Politička misao*, 39 (1): 3–34, 2002.
- Franičević, Vojmir (2003b). Between Market and State: Developmental States in South East Europe?, in: Vojmir Franičević and Hiroshi Kimura (eds.)(2003), *Globalization, Democratization and Development: European and Japanese Views of Change in South East Europe*, Zagreb: MASMEDIA, in cooperation with WIIW (Vienna), pp. 501-17.
- Franičević, Vojmir and Bićanić, Ivo (2003). Croatia 2000-2003: Performance, Pressures, Failures and Challenges, rad prezentiran na konferenciji Fondacije za mir i rješavanje kriza "Ekonomске perspektive država bivše Jugoslavije"; *Cavtat*, 9. – 10. maj 2003. godine, *Hotel Croatia*, mimeo, pp. 1-30.
- Franičević, Vojmir and Jurčić, Ljubo (2001). Croatia's Potential Trading Partners: EU, CEFTA, The Balkans (with Ljubo Jurčić), in: European Union Enlargement, Regionalism and Balkan Integration, *an EU-Interreg III/C-Project*, run by The Vienna Institute for International Economic Studies (WIIW), 2001: pp 1-51 (on <http://wiiw66.wsr.ac.at/Countdown/>)
- GEM (2003). Što Hrvatsku čini (ne)poduzetničkom zemljom, Global Entrepreneurship Monitor – Hrvatska 2002, veljača, Zagreb: CEPOR
- Hausmann, Ricardo and Rodrik, Dani (2002), Economic Development as Self-Discovery, draft paper (presented at the NBER-IASE meeting in Monterrey, Mexico, November, 2002) (www.ksg.harvard.edu/rodrik)

- Hellman, Joel (1998). Winners take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions, *World Politics*, 50 (2): 203-34.
- IDEA (2002). South Eastern Europe Public Agenda Survey, International Institute for Democratic and Electoral Assistance - International IDEA, March, 2002 (www.idea.int/balkans).
- Kasapović, Mirjana (1996). Demokratska tranzicija i političke institucije u Hrvatskoj, *Politička misao*, 33(2-3): 84-89.
- Kasapović, Mirjana (2000). Electoral Politics in Croatia 1990 – 2000, *Politička misao*, 37(5): 3-20.
- Krastev, Ivan (2002). The Inflexibility Trap: Frustrated Societies, Weak States and Democracy, UNDP Issues, UNDP: Bratislava, August 2002.
- Mencinger, Jože (2000). Uneasy Symbiosis of a market Economy and Democratic Centralism: Emergence and Disappearance of market Socialism and Yugoslavia, in: Franičević, Vojmir and Uvalić, Milica (eds.)(2000), *Equality, participation, Transition: Essays in Honour of Branko Horvat*, Basingstoke and London: Macmillan, pp. 118-144.
- Mihaljek, Dubravko (2003). Macroeconomic aspects of Croatia's accession to the European Union, in: Ott, Katarina (ed.)(2003), *Croatian accession to the European Union: Economic and legal challenges*, Zagreb: Institute of Public Finance and Friedrich Ebert Stiftung
- Milanović, Branko (1999). Explaining the increase in inequality during transition, *Economics of Transition*, 7(2): 299-341.
- North, Douglass C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press (hrvatsko izdanje, Zagreb: Masmmedia, 2003)
- O'Connor, James (1973). *The Fiscal Crisis of the State*, New York: St. Martin's Press
- OECD (2003). South East Europe Region: Enterprise Policy Performance – A Regional Assessment, October, Paris: OECD and London: EBRD
- Orenstein, Mitchell A. (2001). *Out of the Red: Building Capitalism and Democracy in Postcommunist Europe*, Ann Arbor: The University of Michigan Press
- Ravallion, Martin and Lokshin, Michael (1999). Subjective Economic Welfare, Development Research Group Working paper, World bank, April, 1999. (on www.worldbank.org).
- Reynolds, P. D. (2004). Nations and Entrepreneurship: Form, Scope, Impact, Sources, and Implications - 2003 Global Entrepreneurship Monitor Assessment, Presentation, January 2004 (on www.gemconsortium.org)
- Rodrik, Dani (2003). Growth Strategies, draft paper, September (www.ksg.harvard.edu/rodrik)

- UNDP Croatia (2003), *Izveštće o društvenom razvoju – Hrvatska 2002* (Report on social development – Croatia 2002), Zagreb: Ekonomski institut
- Vidovic, Hermine and Gligorov, Vladimir (2004). Croatia's Delayed Transition: Competitiveness and Economic Policy Challenges, *WIIW Research Reports*, No. 304, March
- World Bank (2000). Croatia: Economic Vulnerability and Welfare Study, Washington, D. C.: World Bank, June

282. str. prazna